

ЯЦКІВ

Ярослав Степанович —
академік НАН України, голова
Науково-видавничої ради
НАН України

ВАКАРЕНКО

Олена Геннадіївна —
кандидат біологічних наук,
директор Видавничого дому
«Академперіодика» НАН
України

ДІДЕНКО

Юлія Володимирівна —
кандидат геологічних наук,
учений секретар Науково-
видавничої ради НАН України

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАН УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто науково-видавничу діяльність Національної академії наук України в умовах воєнного часу. Проаналізовано виконання головними редакторами та редакціями наукових журналів Академії розпоряджень Президії НАН України щодо припинення співпраці з науковцями й установами, афілійованими з Російською Федерацією і Республікою Білорусь, до закінчення воєнного стану. Обговорено можливі зміни у підходах Науково-видавничої ради НАН України щодо підтримки наукових журналів та шляхи подальшого розвитку наукової періодики та книговидання у після-воєнний період.

Війна Росії проти України триває вже десятий рік — відколи війська РФ захопили Крим і частину територій Донецької та Луганської областей. Упродовж усіх цих років в Україні на державному рівні діють певні заборони, спрямовані на дотримання інформаційної безпеки, наприклад, практично заборонено випуск видавничої продукції російською мовою. Наступне повномасштабне воєнне вторгнення РФ у лютому 2022 р. стало поштовхом до кардинальних змін і спонукало до прийняття додаткових рішень, зокрема щодо відмови від продовження співпраці з країною-окупантом у будь-яких формах і видах.

Тому Президія НАН України ухвалила низку рішень, спрямованих на повне припинення будь-яких контактів з представниками країни-окупанта, зокрема й у видавничій справі. Так, розпорядження Президії НАН України від 07.03.2022 № 145 «Про припинення співпраці з ученими Російської Федерації у видавничій сфері» чітко визначає, що «усім науковим установам і науковцям НАН України необхідно негайно:

- 1) вивести зі складу редакційних колегій усіх вітчизняних наукових періодичних видань НАН України науковців, афілійованих з Російською Федерацією, а також припинити залучення їх до рецензування матеріалів, наданих до вітчизняних видань;

- 2) усім вітчизняним науковцям вийти зі складу редакційних колегій наукових періодичних видань РФ, а також припинити рецензування матеріалів, наданих до цих видань;

3) повністю припинити публікацію статей авторів, афілійованих з РФ, у наукових періодичних виданнях НАН України (це стосується і матеріалів, наданих до 24.02.2022);

4) повністю припинити співавторство та рецензування будь-яких видів наукових публікацій, афілійованих з РФ (монографії, збірники наукових праць, енциклопедичні й довідкові видання, доповіді й тези конференцій тощо);

5) не передавати жодних матеріалів до будь-яких агрегаторів наукової інформації РФ, зокрема до Російського індексу наукового цитування (РІНЦ)».

Це розпорядження було оприлюднено на веб-ресурсах НАН України¹ і Видавничого дому «Академперіодика» НАН України². Також Науково-видавнича рада НАН України надала роз'яснення стосовно позиції НАН України та НВР НАН України щодо видавничої діяльності в умовах воєнного стану, зазначивши, що обмеження, передбачені у цитованому розпорядженні Президії НАН України, поширюються й на співпрацю з науковцями й установами, афілійованими з Республікою Білорусь, до закінчення війни в Україні³.

Війна завдала тяжкого удару нашій державі, позначилася на всіх сферах життя. Окупація територій, руйнування, вимушена евакуація призвели до того, що у видавничій галузі вартість послуг і матеріалів зросла на 30–40 %, ускладнилася комунікація між виконавцями, виникли логістичні труднощі з доставкою видрукованих тиражів до установ НАН України, розташованих поза Києвом.

Загалом у 2022 р. кількість наукових монографій і збірників, випущених установами НАН України, зменшилася майже вдвічі порівняно з показниками 2021 р. Так, у 2021 р. було видано 428 наукових монографій і 122 наукові збірники, у 2022 р. — 264 монографії (з яких 92 наукові установи видали самостійно) і 80 збірників. Водночас кількість статей зменши-

лася лише на 11 % — видано 15,5 тис. у 2021 р. і майже 14 тис. у 2022 р. Цікаво, що кількість довідкової, навчальної та науково-популярної літератури практично не змінилася за ці роки (295 і 290 відповідно), як і кількість статей, виданих за кордоном (5299 і 5013 відповідно).

Секвестр держбюджету торкнувся багатьох академічних програм, зокрема і цільової комплексної програми НАН України «Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України», спрямованої на задоволення потреб Академії у підготовці та виготовленні високоякісної наукової видавничої продукції та вирішення організаційних і науково-методичних завдань у видавничій справі. Це, разом з названими вище чинниками, завадило виконанню у запланованому обсязі плану підготовки та випуску видавничої продукції на 2022 р.

Зазначена цільова програма передбачає підготовку і випуск монографічних та періодичних видань у межах спеціальної програми підтримки журналів і 11 книжкових проєктів, які виконують два видавництва: ДП «НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України» та ВД «Академперіодика» НАН України у тісній співпраці з іншими установами Академії.

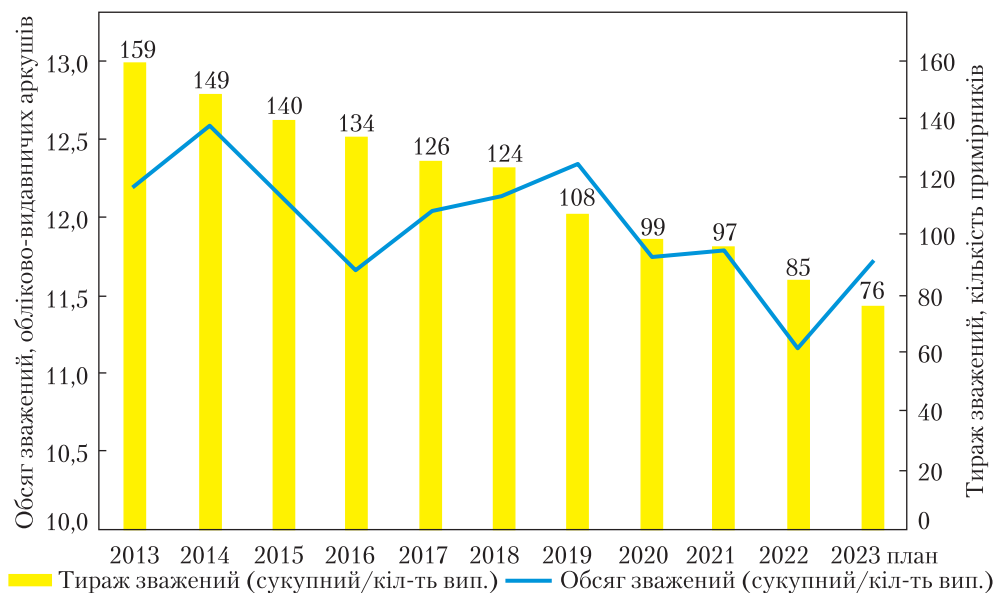
У 2022 р. було продовжено підготовку і випуск видань енциклопедичних та словникових проєктів: видано 820 примірників 13-го тому 20-томного «Словника української мови» (попередні томи виходили тиражем 1000 пр.) і 500 примірників 24-го тому «Енциклопедії сучасної України» (раніше тираж становив від 10 000 до 3800 примірників). У межах програми було видано також 34 назви наукових книг, серед яких 15 наукових монографій за проєктом «Наукова книга», 6 — за проєктом «Українська наукова книга іноземною мовою». Загалом за цільовою програмою видано майже 7 тис. примірників.

Сукупний тираж журналів НАН України, випущених у межах Програми підтримки, у 2022 р. скоротився на 11 % порівняно з 2021 р., а сукупний обсяг — на 5 %. Зважаючи на план 2023 р., ці показники скоротяться ще на 8 % за тиражем і на 3 % за обсягом. Тобто говорити

¹ <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8762>

² <https://akademperiodyka.org.ua/uk/news>

³ <https://www.nas.gov.ua/publications/news/Pages/contents.aspx?ffn1=ID&fft1=Eq&ffv1=515>

Зміни основних показників Програми підтримки журналів НАН України у 2013—2023 рр.

про очікувані вагомі втрати кількості статей ще зарано: показовим стане навіть не 2023 р., а 2024 р., коли буде вичерпано накопичені редколегіями статті та зібрані науковцями матеріали для їх написання. Особливо це стосується представників природничих і технічних наук, дослідження яких потребують обладнання, особливих лабораторних умов і різноманітних витратних матеріалів.

Водночас завдяки підтримці закордонних колег маємо безпрецедентний відкритий безкоштовний доступ до світових агрегаторів наукової інформації — наукометричних і реферативних баз, а також до ресурсів видавців наукової літератури.

Скорочення тиражів — загальносвітова тенденція, адже віртуальна комунікація та поширення практик відкритого доступу до статей, ресурсів журналів і видавничих колекцій не могли не датися взнаки. За 10 років, від 2013 до 2022 р. включно, зважений тираж (загальнорічний сукупний тираж, поділений на загальнорічну кількість випусків) скоротився практично вдвічі, становлячи у 2022 р. 53,7 % від показника 2013 р.; зважений обсяг — менш ніж на 9 % (у 2022 р. — 91,4 % від 2013 р.) (див. рис.). І зараз можна передбачати, що в 2023 р. загальнорічний тираж близько 2,5 тис. при-

мірників забезпечать 37 видань, так само, як і у 2017 р.

Важливим і, на нашу думку, симптоматичним є приклад двох харківських журналів, які брали участь у Програмі підтримки, — «Радіофізика і радіоастрономія» і «Радіофізика та електроніка». У березні 2022 р. редакційні колеги цих журналів ухвалили рішення про об'єднання задля забезпечення безперебійної публікації наукових статей і більш раціонального використання ресурсів.

Останнім часом у межах Програми відбувається поступове заміщення послуг з тиражування забезпеченням виконання власне видавничих робіт — редагування, виготовлення ілюстративного матеріалу та оригінал-макетів, надання індексів DOI з підтримкою електронних ресурсів журналів, розповсюдження тиражів. Цьогоріч ВД «Академперіодика» забезпечує повний видавничий цикл підготовки для 15 журналів, з редагуванням текстів, зокрема й англійською, для 11 з них. Повністю англійською мовою забезпечено видання 4 журналів — загалом 20 випусків на рік («Наука та інновації», «Мікробіологічний журнал», «Експериментальна онкологія», «Успіхи фізики металів»). До того ж поза Програмою «Академперіодика» повністю виготовляє два загально-

академічні видання — «Вісник НАН України» і «Доповіді НАН України».

І саме в цій зміні полягають перспективи модернізації Програми підтримки журналів НАН України. Розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 Видавничий дім «Академперіодика» НАН України визначено видавцем наукових журналів, підготовка і випуск яких здійснюється у межах Програми підтримки. У такий спосіб Академія реалізує свої права і повноваження як співзасновник наукової періодики. Відповідно до рішення Президії НАН України було розроблено оновлену форму договорів між Видавничим домом та інститутами — співзасновниками журналів, і в 2022 р. всі 43 журнали, які подавали заявки на входження до Програми підтримки, підписали ці угоди з визнанням прав ВД «Академперіодика» як видавця. Однак уже на початку 2023 р. засновники 4 журналів відмовилися від участі у Програмі, мотивуючи це тим, що вони мають договори на перевидання за кордоном англійською мовою і віддають авторське право закордонному видавцеві за угодою, укладеною інститутом-співзасновником, тож не можуть паралельно підписувати угоди з видавцем в Україні (інші засновники журналів, які також мають договори на перевидання за кордоном, із Програми підтримки не вийшли). Варто наголосити, що ці чотири журнали не мають власних вебресурсів із метаданими статей українською мовою, які б відповідали вимогам Академії та МОН України, вважаючи достатньою наявність сторінки на ресурсі закордонного видавця, за наповнення якої не відповідають.

До цього часу «Гідробіологічний журнал», «Надтверді матеріали», «Прикладна механіка» і «Проблеми міцності» були постійними учасниками Програми підтримки. Науково-видавнича рада НАН України вдячна цим журналам як за тривалу співпрацю, так і за те, що вони зараз намагаються забезпечити належне функціонування самостійно. Для нас це відкриває можливість скерувати вивільнені кошти на підтримку тих видань, які потребують цього найбільше і готові активно працювати. Наприклад, «Українського історичного журналу».

Ще одним важливим питанням є наповнення журналів НАН України і представлення їх у відкритому доступі. За відомостями з наявних власних сайтів наукових журналів НАН України і доступними метаданими ми проаналізували афіліації всіх авторів наукових статей, опублікованих протягом 2021 і 2022 рр. Загалом перевірено сайти 81 видання, у 8 з яких вебресурси не відповідають чинним вимогам. На жаль, не всі журнали розмістили потрібну інформацію щодо останніх чисел 2022 р. Отже, на сторінках журналів, згідно з доступними метаданими, за цей час оприлюднено 6504 наукові статті. Авторами 39,3 % цих статей є науковці, які працюють в установах НАН України; 14,1 % — у НАН України та вітчизняних наукових установах іншого відомчого підпорядкування; ще 27,8 % — тільки в неакадемічних установах України. Це становить 81,2 % всіх наукових статей. Авторами 12,6 % статей є виключно іноземні вчені; майже 3 % — іноземні науковці разом з працівниками НАН України; близько 2 % — іноземці разом з працівниками неакадемічних наукових установ.

Це гарні показники, однак бентежить те, що навіть у 2022 р. деякі наші журнали оприлюднювали на своїх сторінках статті, співавторами яких є працівники установ РФ, Білорусі і навіть тимчасово окупованого Криму. Журналів, які за два роки вмістили бодай одну таку статтю, — 38 із 81. Більшість цих статей припадає на 2021 р., а не на 2022 р. Напевно, видавці цих журналів забувають, що заборони на такий контент діють ще від 2014 р. — року фактичного початку війни Росії проти України. Наявність таких публікацій у журналах НАН України, коли Академія офіційно припинила співпрацю з науковими установами країни-окупанта, безперечно шкодить авторитету НАН України, а також суперечить пункту 5.18 Статуту НАН України щодо прав та зобов'язань членів НАН України. Майже всі головні редактори журналів НАН України є дійсними членами Академії.

Певною мірою позитивно на ситуацію вплинуло розпорядження Президії НАН України

від 07.03.2022 № 145 «Про припинення співпраці з ученими Російської Федерації у видавничій сфері», після якого було оновлено склади редакційних колегій журналів. Статей із забороненим або незазначеним співавторством відтоді вийшло загалом не більш як 10. Також журнали, за їхніми свідченнями, припинили надавати інформацію до російської *e-Library*. Тепер необхідно, щоб кожне академічне видання відобразило ці фактичні зміни на власних ресурсах та у друкованих версіях.

Після надзвичайно складного організаційного етапу на початку повномасштабного російського вторгнення в Україну науково-видавнича діяльність установ НАН України продовжує відновлюватися. Наповнюються портфелі журналів і видавництва, однак, на наш погляд, нових матеріалів недостатньо, щоб забезпечити чітку періодичність виходу видань на довоєнному рівні. Тим більше, що відкрилися нові можливості для оприлюднення результатів за кордоном як унаслідок розширення міжнародної співпраці, так і завдяки пільгам, які закордонні видавці надали українським науковцям.

Необхідність і реальна перспектива входження України до ЄС актуалізує найближчим часом питання, пов'язані з приєднанням української науки до Європейської хмари відкритої науки. Це дасть змогу удоступнити для світової наукової спільноти результати роботи українських наукових установ та їхні публікації.

Необхідно активізувати роботу наукових установ НАН України з прямого оприлюднення напрацьованих їхніх науковців, насамперед наукових статей, у відомих високореєтингових спеціалізованих іноземних журналах. Багато з них вимагають оплати за розміщення наукових статей на умовах відкритого доступу (вона може становити \$2–10 тис.). У практиці ЄС запроваджено включення відповідних витрат у загальне фінансування грантів на виконання науково-дослідних робіт і можливість оплати публікацій з цих коштів. В Україні така практика ще не запроваджена, що обмежує реальну можливість офіційно оплачувати відкритий доступ до публікацій в іноземних

фахових наукових журналах. Є ще один варіант — входження наукових установ України до числа співзасновників загальноєвропейських наукових журналів зі сплатою невеликого щорічного внеску за таку участь. Це уможливує безкоштовну публікацію статей українських науковців. Таким шляхом пішла Головна астрономічна обсерваторія НАН України у співпраці з Українською астрономічною асоціацією, ставши співзасновником журналу *Astronomy and Astrophysics*⁴.

Зрозуміло, що зараз наукове книговидання саме по собі не підніметься, потрібна допомога та інвестиції з боку держави й Академії з метою забезпечення представлення української науки не лише в Україні, а й за кордоном. Зважаючи на глобальні тенденції, це сприятиме формуванню позитивного іміджу України.

Книга у світі була і залишається одним з основних критеріїв оцінки культурного, освітнього та інтелектуального розвитку нації, її морального та соціального здоров'я. Тому зараз головне не втратити наукову сферу та людей, які її творять, оскільки це наше майбутнє — бути відомою нацією та успішною державою. Війна продемонструвала, що наука та безпека виступають пліч-о-пліч. Водночас важливо не забувати про інституції, які працюють над літературними й мистецькими проєктами, зберігаючи наш культурний ландшафт.

Ми вважаємо, що кошти, вивільнені внаслідок зменшення витрат на друк через збагачення видавничого портфеля електронними книжками, необхідно спрямувати на покриття витрат на переклад наших видань бодай англійською, щоб світова спільнота мала змогу ознайомитися з досягненнями української науки. Так само актуальним є питання забезпечення перекладу іноземної літератури українською, аби ми могли розвиватися суголосно світовому контексту без мовних обмежень.

Зрозуміло, що відразу після завершення війни буде складно масштабно інвестувати в наукову сферу, але першорядне завдання владних та академічних керівників — не допустити

⁴ <https://www.aanda.org/>

поголовної ліквідації наукових інституцій, видавництв та книгарень. Це вже буде відчутний внесок у відновлення нашої держави.

Нищівна війна, яку розв'язала Росія проти України, ведеться не стільки за територію,

скільки за свідомість і розум людей. І ми виграємо цю війну на всіх цих фронтах, а для цього потрібно мати в достатній кількості не тільки озброєння та військову техніку, а й українську наукову книгу.

Yaroslav S. Yatskiv

Main Astronomical Observatory of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3889-9619>

Olena G. Vakarenko

Publishing House "Akadempriodyka" of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0495-5475>

Yulia V. Didenko

National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1198-6157>

SCIENTIFIC AND PUBLISHING ACTIVITIES OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article examines the scientific and publishing activities of the National Academy of Sciences of Ukraine in wartime conditions. The implementation by the editors-in-chief and editorial offices of Academy's scientific journals of the Presidium of the NAS of Ukraine orders regarding the termination of cooperation with scientists and institutions affiliated with the Russian Federation and the Republic of Belarus until the end of martial law is analyzed. Possible changes in the approaches of the Scientific and Publishing Council of the NAS of Ukraine regarding the support of scientific journals and ways of further development of scientific periodicals and book publishing in the post-war period are discussed.

Cite this article: Yatskiv Ya.S., Vakarenko O.G., Didenko Yu.V. Scientific and publishing activities of the National Academy of Sciences of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (6): 100–105. <https://doi.org/10.15407/visn2023.06.100>